

Przyczyny rozwoju pentekostalizmu w Ameryce Łacińskiej

Słowa kluczowe: Zielonoświątkowcy, Ameryka Łacińska, Kościół katolicki, protestanci, ewangelikalni, nawrócenie, Stany Zjednoczone

Keywords: Pentecostals, Latin America, Catholic Church, Protestants, Evangelicals, conversion, United States

Streszczenie

Od lat 60. badacze usiłowali znaleźć odpowiedź na przyczyny szybkiego wzrostu pentekostalizmu w Ameryce Łacińskiej. Antropolodzy, socjologodzy i politolodzy zaproponowali rozmaite wytłumaczenia. W latach 80. środowiska lewicowe oraz związane z Kościołem katolickim usiły wykazać, że jest to rezultat kulturowej ekspansji Stanów Zjednoczonych, jednak wielu autorów wykazało, że rola misji amerykańskich była marginalna. Amerykańskie misje zazwyczaj wspierały inne protestanckie denominacje. Część socjologów wskazuje, że industrializacja oraz urbanizacja spowodowała dekompozycję społeczną, która osłabiła wpływy kościoła katolickiego i otworzyła szerzej drzwi dla kościołów protestanckich. Ruch zielonoświątkowy okazał się atrakcyjny dla ubogich warstw społecznych oraz dla autochtonów. Wśród innych przyczyn wymienia się: dostosowanie do latynoamerykańskiej kultury oraz odwołanie do emocjonalnej natury człowieka. Prawdopodobnie najlepszym wyjaśnieniem jest zespół wszystkich zaproponowanych czynników.

Abstract

Since the 1960s in the 20th century, scientists have tried to find an answer to the question of why Pentecostals have grown in Latin America so rapidly? Anthropologists, sociologists and political scientists have given several different explanations. In the 80s, leftist circles and circles associated with the Catholic Church tried to prove that it is the result of the cultural expansion of the United States, but many authors proved that the role of American missions was only marginal. American missions usually supported non-Pentecostal denominations. According to some sociologists, due to industrialisation and urbanisation, Latin American society was decomposed and the influence of the Catholic Church was weakened and as a result the Protestant churches became more successful. One reason is that Pentecostalism has very successfully absorbed Latin American culture.

* Dr Leszek Jańczuk jest wykładowcą w Wyższej Szkole Teologiczno-Społecznej w Warszawie i duchownym Kościoła Zielonoświątkowego.

Pentecostalism is also attractive to poor people and indigenous inhabitants. Among other proposed reasons for the growth are: enculturation and the appeal to the emotional nature of human beings. Probably a combination of all proposed factors explains things the best.

Katolicka ewangelizacja Ameryki Łacińskiej była wynikiem odkryć geograficznych i kolonizacji podjętych przez Hiszpanów i Portugalczyków. Przez trzy wieki Hiszpania i Portugalia skutecznie broniły swoich kolonii przed religiami niekatolickimi. Jedynie w niektórych regionach istniały niewielkie wspólnoty protestancie (np. w Bahia od połowy XVII wieku). Dopiero w XIX wieku zaczęły pojawiać się w Ameryce Łacińskiej kościoły protestanckie, a później także ewangelikalne, które uznały cały obszar Ameryki Łacińskiej za obszar swojej działalności misyjnej. Jednak działalność misyjna prezbiterian, metodystów, kwakrów, protestanckich misji ponadkonfesyjnych oraz towarzystw biblijnych przynosiła skromne rezultaty. W związku z tym Daniel Rops, historyk Kościoła, pozwolił sobie w 1965 roku na następującą uwagę: „Ekspansja protestancka załamała się całkowicie w Ameryce Łacińskiej” (Siemieniowski 2001, 9). Powodem nieskuteczności misji protestanckich był przesadny antykatolicyzm, którym przesycane było przesłanie misjonarzy i który odpychał potencjalnych konwertytów, ponadto w zakładanych kościołach wprowadzano liturgię wzorowaną na północnoamerykańskiej lub europejskiej, obcych kulturze latynoskiej (Steigenga 2001, 23). Sukces odnieśli dopiero zielonoświątkowcy, którzy okazali się najbardziej ekspansywnym ewangelikalnym ugrupowaniem. Zaproponowano wiele wyjaśnień tego fenomenu ze strony socjologów, antropologów, religiologów, politologów i teologów. Badacze zastanawia zwłaszcza to, że zielonoświątkowcy na polu doktrynalnym niczym szczególnym się nie wyróżniają na tle innych fundamentalnych ugrupowań protestanckich (metodyści, prezbiterianie, baptyści). Na dodatek pentekostalizm latynoski jest podzielony, a poszczególne denominacje rywalizują ze sobą.

Rola Stanów Zjednoczonych

Wśród przyczyn rozwoju wymienia się nieraz wsparcie ze strony Stanów Zjednoczonych dla kościołów protestanckich, zwłaszcza ze względu na naciski w kwestii konstytucyjnego zagwarantowania wolności wyznania. Już prezydent Teodor Roosevelt uważał, że Amerykę Łacińską tak długo trudno

będzie pozyskać dla amerykańskich interesów gospodarczych, dopóki pozostanie katolicka (Westmeier 1999, 29). To tylko jeden z licznych przykładów, że w USA katolickie kraje traktowane są jako mniej wiarygodne¹. W latach 50. pojawiły się także obawy, że katolickie społeczeństwo jest bardziej podatne na rewolucję komunistyczną.

W 1984 roku w meksykańskim „*Nueva Vida*” ukazał się artykuł twierdzący, że w *Raporcie Komisji Rockefellera* z 1969 roku znalazł się zapis, że Kościół katolicki nie jest już gwarantem stabilności społecznej dla kontynentu i tym samym przestał być godnym zaufania sprzymierzeńcem USA. Raport miał wzywać rząd Stanów Zjednoczonych, by wspierał rozwój konserwatywnych sekt. Artykuł z *Nueva Vida* był cytowany przez biskupa Panamy w jego liście pastoralnym. Jest też cytowany w rozmaitych publikacjach katolickich, nawet recenzowanych, po dziś dzień². Jednak w *Raporcie Rockefellera* nie ma takiego zapisu, ani zalecenia (Davis 1991, 54-56). Raport dotyczył wzrostu populacji na świecie i wynikających stąd zagrożeń. Nie zajmował się natomiast sektami, nowymi ruchami religijnymi, czy Kościołem katolickim (*President's Review & Annual Report 1969*).

W roku 1986 powstał raport watykański *Sekty albo nowe ruchy religijne. Wyzwanie duszpasterskie*, w którym nigdzie nie pada termin „zielonoświątkowcy”, nie ma też żadnych bezpośrednich odniesień do Ameryki Łacińskiej czy polityki USA, to jednak w dokumencie tym pojawiają się stwierdzenia, że nowe sekty oferują glosolalię, prorocstwo, uzdrowienie ciała, uwolnienie od alkoholizmu i narkotyków oraz inne ponadnaturalne doznania (*The Vatican Report 1986*). Wymienione cechy znamionują pentekostalizm. Według raportu sekty są tworzone w celu wspierania zewnętrznych interesów ekonomicznych i politycznych (Davis 1991, 54-56)³. Zachodzi więc uzasadnione podejrzenie, że zapis ten odnosi się do Ameryki Łacińskiej, bo w latach 80. XX wieku najbardziej tam Kościół katolicki był zagrożony przez „sekty i nowe ruchy religijne”, a jedynym nowym ruchem, który rzeczywiście zagrażał pozycji Kościoła katolickiego byli właśnie zielonoświątkowcy. Można więc odnieść wrażenie, że raport w jakimś stopniu był inspirowany publikacją w „*Nueva Vida*”.

¹ Tego typu podejście do katolicyzmu ma długą historię w USA i bierze swój początek w antykatolickiej tradycji w Anglii.

² Argument ten został wykorzystany przez Guerriero, Impagliazzo 2008, 229.

³ Obszerne omówienie dokumentu w: Saliba 1992, 3-39.

Abp Antonio Quarracino, w latach 1982–1987 przewodniczący Rady Episkopatów Ameryki Łacińskiej (CELAM), w jednej ze swych wypowiedzi stwierdził, że wolne kościoły rzuciły się „jak falanga na nasze społeczeństwa, z fanatyzmem typowym dla każdej sekty, z dolarami i obfitymi środkami ekonomicznymi, z prozelityzmem o najgorszym charakterze, który jak uważaliśmy, stracił już rację bytu” (Guerriero, Impagliazzo 2008, 236). Quarracino wielokrotnie wypowiedział się, że wielkim problemem jest inwazja sekt (Wainfeld 2007).

W latach 80. środowiska lewicowe oraz związane z Kościołem katolickim lubiły wyjaśniać, że wzrost ewangelikalizmu to rezultat działalności wyposażonych w pieniądze amerykańskich misjonarzy, a rozwój protestantyzmu jest rezultatem kulturowej ekspansji Stanów Zjednoczonych. Jean-Pierre Bastian bronił tego wyjaśnienia jeszcze w 1997 roku. Timothy J. Steigenga w 2001 polemizując z tym wyjaśnieniem argumentował, że 60% konwertytów zostało wprowadzonych do nowej religii przez członków rodzin, a zaledwie 3% zielonoświątkowców przyłączyło się do tego wyznania pod wpływem radia lub telewizji (Steigenga 2001, 38). David Stoll argumentował, że gdyby rzeczywiście tak było, to powstałyby bezduszne struktury pozbawione sił witalnych. Tymczasem ewangelikalne kościoły są efektywne i tylko w niewielkim stopniu korzystają ze wsparcia misji zagranicznych. Latynoskie kościoły są niezależne od zewnętrznych wpływów i dowodzone są przez rodzimych liderów (Stoll 1990, 12-13).

Główny wkład USA w rozwój pentekostalizmu polegał na tym, że USA naciskały na wprowadzenie swobód obywatelskich oraz zagwarantowanie konstytucyjnej wolności wyznania. To jednak dotyczyło głównie Ameryki Środkowej i dopóki te naciski trwały pentekostalizm rozwijał się opornie. Krajem, w którym wpływy amerykańskie rzeczywiście przyspieszyły rozwój pentekostalizmu o co najmniej o jedną dekadę jest Gwatemala. Jednak to nie zielonoświątkowcy byli najbardziej misyjnie zaangażowanym północnoamerykańskim ugrupowaniem. Prezbiterianie, metodyści i baptyści udzielali znacznie większego wsparcia, zarówno finansowego, jak i na drodze zorganizowanych misji, a jednak ich sukcesy były znacznie mniejsze. Warto zauważyć, że doktryna tych ugrupowań jest zbliżona do zielonoświątkowej, a główna różnica polega na sensualistycznej teologii znaku. Oznacza to, że zielonoświątkowcy oferują coś więcej niż tylko system wierzeń religijnych (por. Covington 2008, 7).

Prześledzenie historii pentekostalizmu w poszczególnych krajach latynoskich pokazuje, że jego rozwój dokonywał się dzięki zaangażowaniu rodzimych kaznodziejów. 99% liderów tego ruchu jest miejscowego pochodzenia. Latynoscscy protestanci twierdzą, że ruch zielonoświątkowy to najbardziej zgodna z latynoską mentalnością forma religii (Siemieniewski 2001, 10; Medcraft 1987, 70). Wpływy północnoamerykańskie na ogół hamowały rozwój pentekostalizmu. Gwałtowny rozwój latynoskiego pentekostalizmu (eksplozja pentekostalna) był możliwy m.in. dzięki temu, ponieważ amerykańscy misjonarze odgrywali marginalną rolę.

W USA zielonoświątkowcy nigdy też nie mieli znaczącego wpływu na waszyngtońską administrację, a Waszyngton nie miał żadnego interesu w tym, aby wspierać właśnie zielonoświątkowców, którzy w USA nie cieszyli się najlepszą opinią i kojarzeni byli często ze skrajnymi zachowaniami. Ewangelia sukcesu w zielonoświątkowym wydaniu cieszy się złą sławą w USA, a ta właśnie ewangelia cieszy się powodzeniem wśród Latynosów. Jeżeli rządy USA miałyby kogoś wspierać, to wspierałyby raczej ugrupowania należące do protestanckiego mainstreamu. Dodać należy, że liczni Latynosi wyjeżdżający do USA wybierają właśnie pentekostalizm. Pentekostalizm jest po prostu religią powstałą wprawdzie w USA, jednak bardziej odpowiadającą Latynosom niż Północnym Amerykanom.

Industrializacja i urbanizacja

Christian Lalive d'Epinay oraz Emilio Willems w 1967 roku, pierwsi socjologowie, którzy badali pentekostalizm, byli zdania, że powodem wzrostu tego nurtu religijnego jest wychodzenie naprzeciw potrzebom współczesnego człowieka. Społeczeństwo latynoskie było przyzwyczajone do familijnego stylu życia i było niepodatne na zmiany. Jednak w drugiej połowie XX wieku latynoamerykańska społeczność uległa głębokim przeobrażeniom społecznym (industrializacja i urbanizacja), wielu ludzi zostało przymuszonych do zmiany stylu życia, do jakiego przywykli. W nowych warunkach wielu z nich szukało sposobu na odnowienie swej tożsamości. Na ogół byli to ludzie z najuboższych klas społecznych (D'Epinay 1969). Willems był przekonany, że pentekostalizm służy za przejście do nowoczesnego społeczeństwa, natomiast d'Epinay był

zdania, że pełni rolę ucieczki, albo społecznością która chroni przed nowoczesnym społeczeństwem (Covington 2008, 9).

Christian Lalive d'Epinay, który badał chilijski pentekostalizm zauważył zależność pomiędzy kryzysem ekonomicznym i migracją społeczną, a wzrostem pentekostalizmu (Covington 2008, 10). Emilio Willems badał zarówno chilijski, jak i brazylijski pentekostalizm i potwierdził wyniki badań d'Epinaya. Willems twierdził, że w przypadku osób, które przesiedliły się ze wsi do miasta konwersja na ewangelikalizm pomaga w przystosowaniu się do miejskich warunków życia (Willems 1967, 130-131).

W warunkach industrializacji i urbanizacji społeczeństwo latynoskie uległo dekompozycji. Zaszły głębokie polityczne oraz socjalne zmiany i w ich wyniku w społeczeństwie powstały nowe psychologiczne i ekonomiczne potrzeby. To spowodowało osłabienie związków z kościołem katolickim, to spowodowało, że znaczny procent społeczeństwa zaczął poszukiwać nowej oferty eklezjalnej (Covington 2008, 7).

Inkulturacja

W latach 90. część badaczy zwróciła uwagę na to, że pentekostalizmu, w przeciwieństwie do tradycyjnego protestantyzmu, posiada zdolność przystosowania się do realiów trzeciego świata, do danej kultury, języka. Pentekostalizm odwołuje się do lokalnych kultur, których nie lekceważy i wykorzystuje je na potrzeby lokalnej ewangelizacji. Do zielonoświątkowców chętnie przyłączają się Indianie.

W Meksyku w początkowym okresie zielonoświątkowcy odnosili sukcesy głównie wśród Indian (Dow 2004; 2005, 1nn). Zielonoświątkowcy chilijscy odnieśli znaczące sukcesy w ewangelizowaniu Indian (Mapuche na południu i Ajmara na północy), pozyskując dla siebie połowę ich populacji (Anderson 2014, 78). W Gwatemali połowę zielonoświątkowców stanowią Majowie (Anderson 2014, 85). W Boliwii największe rozpowszechnienie zielonoświątkowców jest wstanie Oruro, gdzie przeważają Ajmara, Keczua i inne ludy przedkolumbijskie. W regionach tych zielonoświątkowcy stanowią około 25% mieszkańców, podczas gdy w całej Boliwii zaledwie 5% (Rivière 2007, 1-22). Podobnie ma się sprawa i w innych regionach Ameryki Łacińskiej. Łatwość pozyskiwania ludności autochtonicznej można wyjaśniać tym samym czynnikiem, co najuboższych

warstw społeczeństwa. Jedni i drudzy są niejako poza nawiasem społeczeństwa.

Westmeier ocenił, że latynoski pentekostalizm jest wyrazem religii ludowej (Matviuk 2002, 210). Jean Pierre Bastian był zdania, że pentekostalizm w odróżnieniu od protestantyzmu należy do religii tradycji ustnej, a właśnie ten typ religii trafia do słabo wykształconego latynoskiego społeczeństwa (Matviuk 2002, 216). Warto zaznaczyć, że początkowym okresie rozwoju pentekostalizmu ważną rolę odgrywały świadectwa nawróconych osób.

Atrakcyjność dla grup marginalizowanych

Pentekostalizm stał się szansą dla grup marginalizowanych, dla ludności autochtonicznej, dla kobiet. Spośród tych grup pochodziła znaczna część konwertytów. Cornelia Butler Flora w latach 1966–1975 przeprowadzała badania socjologiczne w patriarchalnym społeczeństwie kolumbijskim, których celem było znalezienie odpowiedzi dlaczego dla kolumbijskich kobiet pentekostalizm jest atrakcyjną religią. Według jej badań pentekostalizm dał kobietom możliwość realizowania się poza swoim gospodarstwem domowym. Kobiety organizowały własne spotkania religijne, a w niektórych przypadkach mogły być nawet liderami dla całych społeczności. Jest to możliwe, ponieważ w pentekostalizmie niektóre role przywódcze bazują na charyzmie (Flora 1975, 411-425). Atrakcyjność pentekostalizmu dla kobiet potwierdziły późniejsze prace innych badaczy (np. Sary Miller Llana (2007)).

John Burdick badał przyczyny atrakcyjności pentekostalizmu dla Afro-brazylijczyków. Jego zdaniem czarnoskórzy postrzegają pentekostalizm jako religię białych i wykorzystują ją do przekształcenia swej tożsamości kulturowej. Jednym z przesłań pentekostalizmu jest zachęta do akceptacji siebie, ponieważ każdy człowiek został stworzony na podobieństwo Boże. Wielu Afrobrazylijczyków postrzega pentekostalizm jako sposób na uczynienie swej sytuacji bardziej znośną (Covington 2008, 18).

W Meksyku w początkowym okresie swej działalności zielonoświątkowcy docierali głównie do rodowitych Indian. W Boliwii zielonoświątkowcy stanowią wysoki procent wśród ludu Ajmara i Keczua. W Chile w regionie Bio-Bio oraz Araukanii zielonoświątkowcy stanowili 24% populacji (w roku 1992) (Oro, Semán 2000, 610). W Gwatemali miastem, które już w latach 90. zostało zdominowane przez zielonoświątkowców jest Almolonga. Ponad 80%

mieszkańców tego miasta stanowią Indianie (Gramajo, Alfaro 2012, 85-107; Madison 2004).

Inne

Część badaczy usiłuje wykazać, iż przejście na pentekostalizm oznacza dla wielu osób awans społeczny. Jednak zielonoświątkowcy na ogół reprezentują najniższe szczeble drabiny społecznej (Smith 2011; Steigenga 2001, 30). Steigenga skłaniał się do „adaptacyjnego modelu”, zgodnie z którym konwersja jest wynikiem strategii przetrwania podczas trudnych czasów przemian. Jednak odpowiedzi jakie uzyskiwał od badanych osób przestrzegają przed wyciąganiem uogólniających wniosków w tym względzie. Ankieterzy odpowiadali, że właśnie ta religia udziela prawdziwych odpowiedzi na podstawowe pytania codzienne (Steigenga 2001, 25-30). Wśród innych wyjaśnień są i takie, że zielonoświątkowcy obiecują uwolnienie od alkoholizmu i innych nałogów, że ludzie mają nadzieję na otrzymanie pomocy materialnej, że głoszą „Boskie uzdrowienie” i „ewangelię sukcesu”.

Doświadczenie zielonoświątkowe ma charakter emocjonalny, dostarcza wiernym pokój, radość, entuzjazm czy ekstazę (Sarnacki 2013, 38). Sami zielonoświątkowcy twierdzą, że udało im się przywrócić „oryginalne znaczenie Ewangelii i że są kontynuatorami pierwotnego chrześcijaństwa”. Twierdzą też, że ruch zielonoświątkowy przyszedł niczym zapowiedziany przez Pismo „późny deszcz” (por. Sarnacki 2013, 36).

Czynniki wspierające bądź zespół czynników

Sukces pentekostalizmu pokazał, że Kościół katolicki miał kryzys związany z autorytetem Kościoła rzymskokatolickiego, jednak inne kościoły protestanckie nie potrafiły tego wykorzystać. Latynoskie społeczeństwo cechował ukryty antyklerykalizm. W wielu krajach rządzące nimi dyktatury były niechętne kościołowi. Podczas rewolucji i przewrotów raz po raz dochodziło do demonstrowania antyklerykalnych nastrojów. Lewicowa ideologia znajdowała tu licznych zwolenników (Levine 2009, 124; Guerriero, Impagliazzo 2008, 230). Ponadto Kościół katolicki zawsze cierpiał na brak powołań kapłańskich i zakonnych (Guerriero, Impagliazzo 2008, 235-236). W Amazonii dochodziło

do sytuacji, że jeden kapłan musiał obsługiwać parafię liczącą ponad 70 tysięcy wiernych. Z powodu niedostatku księży nie zawsze było możliwe udzielanie sakramentów, a wiele niedzielnych nabożeństw odbywało się bez kapłana (Guerriero, Impagliazzo 2008, 236). Kościół katolicki jest silnie scentralizowany i zhierarchizowany, oddalony od potrzeb zwykłego wiernego. Ten typ religii był skuteczną obroną przed protestantyzmem w epoce przedindustrialnej, jednak po transformacji gospodarczej stał się słabością tego Kościoła⁴. Kościół katolicki był przyzwyczajony do monopolu religijnego, tymczasem rosnąca konkurencja ze strony innych wyznań religijnych doprowadziła do sytuacji, że nie był w stanie sprostać wyzwaniu (por. Kurowski 2014, 33).

O ukrytym antyklerykalizmie świadczy fakt, iż spośród osób rozczarowanych pentekostalizmem, około 60% wraca już do Kościoła katolickiego, a około 30% rezygnuje z członkostwa w jakimkolwiek kościele⁵. Dlatego wzrasta udział bezwyznaniowców w społeczeństwach latynoskich. Pięćdziesiąt lat temu bezwyznaniowcy stanowili niewielki margines w tej części świata. Świadczyć może to o tym, że oferta ze strony Kościoła katolickiego jest mało atrakcyjna dla współczesnego Latynosa.

Wskazuje się nieraz, że jednym z czynników, który ułatwił przechodzenie na pentekostalizm była teologia wyzwolenia. Księża katolicy zaczęli mówić głównie o polityce, zamiast o Ewangelii. Zamiast zajmować się problemami duchowymi, głosili, że najważniejsze są problemy społeczne, a wszystkim winna jest alienacja. Dlatego wielu katolików skierowało się do zielonoświątkowców, którzy „nie prawili im o Fidelu Castro i walce z wyzyskiwaczami”, lecz głosili Chrystusa i walkę z grzechami (Górny 2004).

Dynamizm misyjny pentekostalizmu wynika m.in. z ducha rywalizacji, konkurencji i strategii ekspansjonizmu, charakteryzujący charyzmatycznych liderów wspólnot, dla których sprawdzianem jest liczba członków, wzrost wspólnoty, rozmiar świątyni, czy wysokość dziesięciny (Sarnacki 2013, 37). Popularność pentekostalizmu ma również podłoże psychologiczne, wynikłe z niepewności czasów współczesnych. Niekontrolowane wyrażanie emocji podczas nabożeństw jest środkiem zbiorowej terapii, podczas której dokonuje się *katharsis* i uwolnienie od niepokojów (Sarnacki 2013, 43).

⁴ Kościół katolicki osłabiony został również przez teologię wyzwolenia.

⁵ Badania te dotyczą Kostaryki w roku 1989 (Steigenga 2001, 31).

Allison Kidd Covington, antropolog, był zdania, że pentekostalizm jest przede wszystkim odpowiedzią na zmianę politycznych oraz socjologicznych uwarunkowań w Ameryce Łacińskiej. Utrzymuje on, że od chwili przybycia Hiszpanów w XVI wieku Ameryka Łacińska nigdy nie uległa tak wielkim przeobrażeniom, jak w II połowie XX wieku. Covington zaznacza, że aż do lat 50. XX wieku pentekostalizm rozwijał się powoli i nic nie wskazywało na jego przyszły gwałtowny rozwój. Sprzyjające warunki pojawiły się dopiero w II połowie XX wieku. Zbiegło się to z początkiem zimnej wojny i jego zdaniem nie jest to przypadek. Powołał się na przykłady politycznej ingerencji Stanów Zjednoczonych w Gwatemali, Chile, Brazylii, Salwadorze, Argentynie i Nikaragui. Drugim ważnym czynnikiem jest zmiana struktury społecznej powstałej w wyniku industrializacji i urbanizacji (Covington 2008, 7-8).

Koniec ekspansji?

David Stoll oszacował, że w latach 1960–1985 liczba zielonoświątkowców została podwojona w: Chile, Paragwaju, Wenezueli, Panamie i Haiti, potrojona w: Argentynie, Nikaragui i Dominikanie, zwiększyła się czterokrotnie w: Brazylii i Portoryko, pięciokrotnie w: Salwadorze, Kostaryce, Peru i Boliwii, sześciokrotnie w: Gwatemali, Hondurasie, Ekwadorze i Kolumbii (Stoll 1990, 8-9). Gdyby ten sam wzrost został zachowany przez następne 25 lat, to w roku 2010 pięć albo sześć latynoskich krajów stałoby się protestanckimi (Stoll 1990, 337-338). Tymczasem żaden z wymienionych krajów nie stał się protestanckim po dziś dzień.

Gwałtowny rozwój pentekostalizmu w latach 80. i 90. miał charakter tajfunu. Po roku 2000 rozwój ten został spowolniony, a w niektórych krajach niemal się zatrzymał. Chile są przykładem kraju, który jako pierwszy rozpoczął i jako pierwszy zakończył proces zielonoświątkowego przebudzenia (na poziomie około 15% populacji). Społeczeństwo chilijskie zakończyło już proces swej transformacji (industrializacja, urbanizacja). Od końca XX wieku wzrost pentekostalizmu jest tam powolny. Zielonoświątkowe kościoły uległy rutynizacji i klerykalizacji, głoszone przez nie przesłanie nie jest już takie świeże jak kilka dekad wcześniej. Zielonoświątkowa oferta dla pokolenia konsumentów nie jest już tak atrakcyjna, jak dla ubogich warstw pracujących.

Spowolnienie wzrostu oznacza wkroczenie w kolejny etap rozwoju, etap polegający na ułożeniu wątków doktrynalnych, które dotychczas były chaotyczne i zaniedbywane. Rywalizacja między denominacjami i zborami prawdopodobnie nie będzie już przybierać tak niecywilizowanych form, do jakich dochodziło w okresie największego wzrostu. Prowadzenie zboru będzie w większym stopniu przypominało zarządzanie firmą, a osoby chcące się wzbogacić w łatwy i szybki sposób, częściej będą takich możliwości szukać poza kościołem. Kościoły przestaną służyć jako miejsce do robienia szybkich karier, bądź prania brudnych pieniędzy (np. brazylijski *Igreja Renascer em Cristo*). Pozwoli też na dokładne przemyślenie polityki społecznej i unikania niepotrzebnych kontrowersji. Wpłyne to korzystnie na to, by odchodzenie ze zborów w drugim pokoleniu zostało ograniczone do mniej znaczącego ułamka.

W warunkach rywalizacji kościoł katolicki wprawdzie skurczył się pod względem liczebnym, ale umocnił się wewnętrznie. Wzrosła liczba katechizantów w kościele katolickim, wzrosła aktywność wśród katolików, w niektórych krajach 60% katolików regularnie uczęszcza na mszę. Rozwija się ruch charyzmatyczny, którego liczebność jest zbliżona do liczby zielonoświątkowców. Kościołowi przestała zagrażać teologia wyzwolenia, groźna w drugiej połowie XX wieku.

Bibliografia

- Anderson, Allan. 2014. *An Introduction to Pentecostalism: Global Charismatic Christianity*. Cambridge University Press.
- Covington, Allison Kidd. 2008. „Why Pentecostal? A Look at the Phenomenon of Rapid Pentecostal Growth in Latin America.” *Inquiry* 9: 3-31.
- Davis, Joseph E. 1991. „Evangelical Growth and Politics in Latin America.” *Journal of Religion and Public Life*, May. 13: 54-56.
- D'Epina, Christian Lalive. 1969. *Haven of the Masses: a Study of the Pentecostal Movement in Chile*. London: Lutterworth Press.
- Dow, James W. 2004. *Protestantism and Native Religion in Mexico: A Biological Viewpoint*. Dostęp 2014.05.28. <http://lasa.international.pitt.edu/members/congress-papers/lasa2004/files/DowJames.pdf>.

- Dow, James W. 2005. *The Growth of Protestant Religions in Mexico and Central America*. Oakland University. Dostęp 2015.04.03. https://www.academia.edu/1987795/The_Growth_of_Protestant_Religions_in_Mexico_and_Central_America.
- Flora, Cornelia Butler. 1975. „Pentecostal Women in Colombia: Religious Change and the Status of Working-Class Women.” *Center for Latin American Studies* 17 (4) November: 411-425.
- Gramajo, Andrés Marroquín, i Luis Noel Alfaro. 2012. „Protestant Ethic and Prosperity: Vegetable Production in Almolonga, Guatemala.” W *Political Economy, Neoliberalism, and the Prehistoric Economies of Latin America* (Research in Economic Anthropology 32), red. Ty Matejowsky, Donald C. Wood, 85-107. Emerald Group Publishing Limited.
- Górny, Grzegorz. 2004. „Podzwonne dla teologii wyzwolenia.” *Przewodnik Katolicki* 13. Dostęp 2015.12.22. http://www.opoka.org.pl/biblioteka/P/PS/aristide_twyzwolenia.html.
- Guerrero, Elio, i Marco Impagliazzo. 2008. *Najnowsza historia Kościoła: katolicy i kościoły chrześcijańskie w czasie pontyfikatu Jana Pawła II (1978–2005)*. Przeł. Jacek Partyka. Kraków: Wydawnictwo M.
- Kurowski, Karol. 2014. „Ewangelikalne tsunami: Zmiana religijna w Ameryce Łacińskiej XX wieku.” *Ameryka Łacińska* 83 (1): 23-38.
- Levine, Daniel H. 2009. „The Future of Christianity in Latin America.” *Journal of Latin American Studies* 41 (1) February: 121-145.
- Llana, Sara Miller. 2007. „In Colombia, women use new faith to gain equality.” *The Christian Science Monitor*, December 19. Dostęp 2015.12.22. <http://www.csmonitor.com/2007/1219/p01s03-woam.html>
- Madison, Carol. 2004. *Reflections on Trip to Almolonga*. Guatemala. Dostęp 2015.04.03. <http://www.justcarol.com/uploads/ReflectionsonTriptoAlmolongawebarticle.pdf>.
- Matviuk, Marcela A. Chaván de. 2002. „Pentecostal Growth: Culture, Orality and the Power of Testimonies.” *Asian Journal of Pentecostal Studies* 5 (2): 205-222.
- Medcraft, John Philip. 1987. „The Roots and Fruits of Brazilian Pentecostalism.” *Vox Evangelica* 17: 66-94.

- Oro, Ari Pedro, i Pablo Semán. 2000. „Pentecostalism in the Southern Cone Countries Overview and Perspectives.” *International Sociology* 15 (4) December: 605-627.
- President's Review & Annual Report 1969*. The Rockefeller Foundation. Dostęp 2015.10.21. <https://www.rockefellerfoundation.org/app/uploads/Annual-Report-1969.pdf>
- Rivière, Gilles. 2007. „Bolivia: el pentecostalismo en la sociedad aimara del Altiplano.” *Nuevo Mundo Mundos Nuevos* 15 Juin: 1-22.
- Saliba, John A. 1992. „Vatican Response to the New Religious Movements.” *Theological Studies* 53: 3-39.
- Sarnacki, Andrzej. 2013. „Religia w koncepcji udanego życia: ruchy pentekostalne w Ameryce Łacińskiej.” *Anthropos?* 20/21: 36-47.
- Siemieniowski, Andrzej. 2001. *Ogień w Kościele*. Wrocław: Katolicki Serwis Apologetyczny. Dostęp 2015.03.30. <http://www.slideshare.net/siloam/ogien>.
- Smith, Calvin L. 2011. *Pentecostal Power: Expressions, Impact and Faith of Latin American Pentecostalism*. Leiden: Brill.
- Steigenga, Timothy J. 2001. *The Politics of Spirit: The Political Implications of Pentecostalized Religion in Costa Rica and Guatemala*. Lanham MD: Lexington Books.
- Stoll, David. 1990. *Is Latin America Turning Protestant?: The Politics of Evangelical Growth*. Berkeley/Los Angeles: University of California Press.
- The Vatican Report. Sects or New Religious Movements: A Pastoral Challenge*. 3rd May 1986. Dostęp 2015.03.23. <https://www.ewtn.com/library/NEW-AGE/VATREPRT.TXT>
- Wainfeld, Mario. 2007. „La Penosa Condición Humana De Los Obispos”. *Observatorio Ateo de Argentina*. 29 de Abril. Dostęp 2015.03.23. http://argatea.blogspot.com/2007_04_01_archive.html.
- Westmeier, Karl Wilhelm. 1999. *Protestant Pentecostalism in Latin America: A Study in the Dynamics of Missions*. Fairleigh Dickinson University Press.
- Willems, Emilio. 1967. *Followers of the New Faith Culture Change and the Rise of Protestantism in Brazil and Chile*. Nashville: Vanderbilt University Press.